

СЛОВО РУСЬ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКОМУ МОВНОМУ КОНТЕКСТІ:

2. Індосвропейці – скотарі — землероби

В. Г. Таранець (Одеса)

Реконструкція і аналіз індоєвропейських слів форм семантичного поля 'арії' показав [13], що індоєвропейці проживали в далеку давнину на високотер'ї. Етнографія первісних народів свідчить, що племена цього часу займалися полюванням та збиральництвом у лісах, скотарство та землеробство тільки зароджувалися і мали примітивний вигляд. Давнє господарство ґрунтувалося на привласнювальних відносинах і характеризувалося рівномірним розподілом продуктів харчування і інших засобів життя, відтворюючи форми господарювання появилися з часом. Умови життя в гористій місцевості наклали відбиток на словниковий склад індоєвропейців. Звернемося до етимології окремих лексем, що відносяться до цього часу проживання індоєвропейців-горян.

В індоєвропейській правові виділяється давній корінь **Hek^hro* зі значенням 'необроблене поле для випасу домашньої худоби'. Цей корінь знаходить відображення у багатьох мовах: дінд. *ájra* 'пасовище', гр. гом. *ἄγρος* 'поле, пасовище', лат. *agrestis* 'польовий, дикий', гот. *akrs* 'поле' [3, 694]. Очевидною в зазначеному корені є редулікована форма **He-* по відношенню до первісного **-k^hro*. Це підтверджується фактичним матеріалом окремих індоєвропейських мов.

У германських мовах, наприклад, вживаються зі значенням 'поле, рілля' такі словоформи: днв. *ackar*, свн. *acker*, гот. *akrs*, англ. *acre*, шв. *åker*, дсакс. *accar*, дсканд. *akr*, дат. *ager*, які разом зі спорідненими словами в інших мовах відносяться до кореня іє. *aǵro-s 'поле, земля під оранку' [16, 11 – 12]. Автори словника Duden відзначають, що в індоєвропейській правові цей корінь раніше позначав землю за межами поселення, куди відганяли худобу на пасовисько або з метою удобрення землі. Вважається, що первинним було все ж значення 'земля для пасовиська', яке позначається в нім. *Weideland* у протилежність до нім. *Ackerland* 'земля під оранку' [18, Bd.1, 172]. Корінь подібний до нім. *Weide* 'пасовище, вигін' лежить в основі давнього заняття індоєвропейцями скотарством. Зупинимося на цьому слові детальніше.

У германських мовах *Weide* має два значення: 1) назва дерева 'верба' і 2) 'пасовище, вигін'. В останньому випадку слово засвідчене в днв. *weida*, свн. *weide*, голл. *weide*, дангл. *wûd*, дісл. *veidr* зі значеннями: 'охота, рибальство, добування їжі; корм (для худоби, птиці), їжа; пасовисько, вигін; поїздка, дорога', що дало можливість дослідникам реконструювати іє. **uei-*, **ueiə-* зі значенням 'в пошуках харчу їти на полювання, прямувати до чогось' [16, 758]. Проте така праформа являє собою лише проміжний варіант у розвитку мови-

основи. Початковий нескладовий лабіальний напівголосний дозволяє передбачити в анлауті більш давній лабіовелярний приголосний, і, значить, корінь матиме вигляд іє. *k^we-, а для протомови ріє. *k^wa-. У структурі приведених вище германських слів можна виділити дві частини типу *wei-da*, *vei-āt*, в яких кінцеві складові являють собою варіанти граматичної суфіксальної морфеми, що в давнину позначала двоїну (множинність) [див.: 12]. З розвитком окремих германських мов морфемна межа змістилася в напрямку суфікса, який розщепився, і корінь змінився до вигляду *weid-*. Таким чином, на час існування індоєвропейської протомови необхідно реконструювати кореневу частину у вигляді *k^wa зі значенням 'необроблене поле для випасу домашньої худоби'. Очевидно, що *k^wa відноситься до того первісного стану суспільного життя індоєвропейців, коли зароджувалися скотарство та землеробство.

Землеробство було пов'язане з обробкою землі, де використовувалася *соха* як найпримітивніше знаряддя при обробці землі. Спочатку соха мала значення 'жердина, тичка', бралася вона з роздвоєнням на кінці, як це зустрічається й тепер при будівництві навісу, повітки, у вигляді журавля біля колодязя. "Мабуть, така соха, - пише В. Даль, - повернута верхом вперед і з відрубленим крюком була першим ралом при оранці землі" [4, т.4, 283 – 284]. Соха відрізняється від плуга тим, що вона "розриває, боронить землю, а плуг піднімає і перевертає пласт" [4, 283]. При проходженні коріння дерев, які попадалися при оранці, сошники ставилися на соху плоско. Із-за труднощів при такій оранці "пускали соху в соху", тобто "проходили кожну борозну по два рази" [4, 283]. Наявність великої кількості в російській мові приказок, стійких зворотів зі словом *соха* та його похідними формами свідчить про велику давнину існування цього знаряддя праці.

В інших слов'янських мовах мають місце споріднені за значенням форми: укр. *соха* 'підпірка', др. *соха* 'кіл, підпірка', болг. *соха* 'палиця з розсохою', слн. *sóh* 'стовп з перекладкою', п. *socha* 'розвилка', вл., нл. *socha* 'кіл з розсохою' і ін. "Різні значення, - пише М. Фасмер, - об'єднуються загальним 'кіл, дерево з розвилкою'" [14, т. 3, 729].

У германських мовах представлені з тим же значенням слова: гот. *hōha* 'плуг', у двн. демінутивна форма *huohili*, які дають герм. *huoho 'плуг' [17, 266]. У нім. *Naken* 'соха', попередниці плуга, немає коліс і зустрічається соха при обробці землі на невеликих участках землі (в гористій місцевості) або як дань традиції [18, Vd. 10, 178].

Споріднені форми мають місце в інших індоєвропейських мовах: лит. *sakà* 'гілка, сук, розвилка', лтс. *saka* 'розгалуження дерева', дінд. *sakha* 'гілка, сук', вірм. *cax* 'гілка' [14, т.3:729]. У сатемних мовах на початку слова виступає щільний приголосний. У цих мовах [s] виник із [h], який має місце, наприклад, у гот. *hōha* 'плуг'. Очевидно, що в словах типу *соха* та *hōha* представлена редуплікація кореня *hō-*, який вийшов із **h^wa-*. У свою чергу за законом Грімма герм. **h^wa* вийшло з іє. **k^wa*. Така ж природа і слов'янського **h^wa-*, яке представляється дослідниками як редупліковане у вигляді іє. **k^wakhā*

[17, 266]. Про це ж свідчить запозичення у фінській мові *kuokka* ‘соха’ [17, 267].

Таким чином, назва ‘сохи’ має в собі редуплікацію кореня **k^wa*. Те ж саме необхідно сказати відносно кореня, що позначав ‘гору, висоту’ – у мовах він представляє собою також повторення кореня **k^wa* [див.: 13]. Проаналізований матеріал свідчить, що індоєвропейці в час проживання в гористій місцевості займалися примітивним землеробством. Аналіз споріднених індоєвропейських словоформ дозволяє виділити в їх системі парадигму, в якій представлена коренева форма **k^wa*. Редуплікація цього кореня призвела до словесних новоутворень, розглянутих раніше, зі значеннями ‘гора, висота’, ‘необроблене поле для випасу домашньої худоби’, ‘соха’. Очевидно, що зазначена протоформа відноситься у слов’янських та інших індоєвропейських народів до того прадавнього часу, коли землеробство тільки появлялося і мало перше застосування в гористій місцевості.

Розширення землеробства в індоєвропейців і поступовий перехід до відтворюючого господарства призвели до вдосконалення плуга у вигляді псл. **palo*, який мав у собі залізні накінечники. Спорідненими до слов’янської є назва плуга в інших мовах: дірл. *arathar*, вал. *aradr*, лат. *arātrum*, дісл. *arār*, шв. *årder*, лит. *årklas*, лтс. *arkl(i)s*, гр. *árotron*, вірм. *arawr*, тох. *äre*. Спільним для зазначених словоформ є корінь **ra*, який відноситься до дієслова **ar(ā)* – зі значенням ‘орати’ [20, 177]. Розширення земельних угідь призвело до проведення більш інтенсивного використання землі під оранку. Приведені вище лексеми мають безпосередній зв’язок з коренем **k^were*. Землеробство проводилося не тільки в гористій місцевості, але й розширилося на підніжжя гір і на низини. Використання тяглової сили давало можливість обробляти землю в долинах, на узбережжі річок та озер. Як зазначає Й. Пухвел, в історії розвитку індоєвропейського знаряддя обробки землі розрізняються два його види: поширений в Центральній Європі новий термін *plough* і залишки засвідченого кореня **ar(ā)* – в анатолійських та індо-іранських мовах [20, 178]. Останній із коренів, як вище зазначалося, мав місце фактично в усіх мовах, назва нового знаряддя у вигляді *plough* засвідчена лише в деяких із них, зокрема, в слов’янських, германських, литовській (*plúgas*), румунській (*plug*) та албанській (*pl’ug*) мовах, в грецькій представлена форма *plouíki* ‘великий плуг’. Дослідники по-різному розглядають питання походження цього слова, хоча більшість із них вважають його не праіндоєвропейським, а запозиченням із германських в слов’янські мови чи навпаки. Це питання дискутується протягом двох століть і до сьогоднішнього дня не знаходить однозначного вирішення. Зупинимося на цій проблемі спеціально і розглянемо її перш за все на матеріалі двох груп мов, в яких слово *plough* представлено найбільш широко.

Приручення великої рогатої худоби дозволило індоєвропейцям використовувати воли як тяглову силу при обробці землі, що сприяло розширенню господарства, і переселитися на рівнинні простори, включаючи землі на берегах річок, озер та морів. Удосконалення процесу обробки землі призвело

до появи на зміну сохи та рала залізного плуга. Плуг, як зазначає В. Даль, “найтяжче орне знаряддя” [4, т.3, 130]. Головна відмінність плуга від своїх попередників, як уже зазначалося, полягає в тому, що він не тільки робить борозну, а піднімає пласт землі і перевертає його. Така технологія обробки землі суттєво вплинула на продуктивність праці, що призвело до полегшення та покращення обробки землі і підвищення її врожайності. Плуг уміщувався на двох колесах, при цьому вживалася тяглова сила. У слов’ян це були, як правило, воли до двох-трьох пар, запряжених у ярма.

У слов’янських мовах у значенні ‘плуг’ засвідчені такі словоформи: укр., рос. *плуг*, др. *плугъ*, болг. *плуг*, схв. *плугъ*, слн. *plüg*, ч. *pluh*, *plouh*, слц. *pluh*, п. *plug*, вл. *pluh*, нл. *plug*, полаб. *plāug*, що дозволяє реконструювати праформу псл. *plugъ [14, т. 3, 287]. Застосування плуга в господарстві слов’ян призвело до створення нового укладу життя. Якщо раніше *соха* примінялася як одиниця податі, то з часом ця одиниця разом зі зміною знаряддя праці змінилася на *рало*, а опісля, коли став використовуватися в господарстві плуг, податі стали “*ноплужними*” [2, т. 24, кн. I, 629; 2, т. 21, 1336]. Все це свідчить, що плуг появився після рала та сохи, хоча ще довгий час при обробці землі використовувалась соха. Примінялася вона при обробці поля ще “не очищеного від каміння та пеньків”, нею можна було обходити різні перешкоди на ґрунті [15, т. XXXI, 10]. У цих випадках соха була незамінним знаряддям праці і їй навіть при наявності плуга віддавалася перевага.

Лексема *plough* засвідчена в германських мовах у такому вигляді: днв. *plōh*, *pluag*, *phlūch*, *fluoc*, *fluog*, свн. *pfluoc*, нім. *Pflug*, нижн. нім. *plovg*, дс. *plōh*, дангл. *plow*, англ. *plough*, дфриз. *ploch*, фриз. *pluwge*, шв. *plog*, дат. *plow*, ісл. *plögr*. У готській мові цей корінь відсутній [21, 459; 18, Bd.13, 1773; 6, т. 3, 238]. Германський матеріал дозволяє реконструювати праформу **plōg-* зі значенням ‘плуг’. Незважаючи на велику поширеність розглянутої словоформи в германських мовах, етимологію слова не можна вивести, виходячи з цих мов. Намагання зіставити *pfluoc* з близькозвучним нім. *pflegen* ‘доглядати кого-небудь’, ‘турбуватися про когось’ не дало очікуваних результатів. Дослідники визнають, що етимологія цього слова не з’ясована [16, 506].

Я. і В. Грімм вважали, що це давнє слово запозичене, і германці прийняли його під час своїх переселень у час до дії першого пересуву приголосних [17, Bd. 13, 1773], і звідси слово нібито перейшло до слов’ян та литовців. М. Фасмер, В. Скїт також приймають це припущення, що слово **plōg-* перейшло з германських мов у слов’янську та литовську [14, т. 3, 287; 21, 459]. З цієї думкою погоджуються Я. Пухвел, Т. В. Гамкрелідзе та Вяч. Вс. Іванов [20; 3, т. I, 688]. В. В. Мартинов, досліджуючи в деталях слов’яно-германську лексичну взаємодію найдавнішого часу, не знаходить досить підстав для однозначної і певної відповіді на поставлене питання, хоча приходиться до висновку, що в цьому випадку можна говорити про “середню вірогідність” запозичення германцями у слов’ян слова *плуг* [7, 175 – 178].

Найбільш давні писемні свідчення слова *плуг* подає Ф. Клуге, приводячи лангобардське у формі *plouum* та, посилаючись на Плінія, слово *plauromatum* зі значенням 'двохколісний плуг' [19:626]. Але і в цих мовах, як і у вищерозглянутих випадках, представлені на початку слова сполуки двох приголосних *pl-*.

Прибічники точки зору походження пс. **plugъ* із індоєвропейської пра-мови вважають, що ця лексема вийшла із кореня іє. **plou-* 'пливти'. Звідси, як зазначає В. В. Мартинов, має місце спорідненість коренів іє. **pleu-/ *plou-gh*, із яких останній з розширеним суфіксом у слов'янських мовах знайшов велике поширення [7, 175]. Спорідненими автор називає слова болг. *плъзгам* 'ковзати', бр. *наузуха* (тип плуга). Таким чином, пише В. В. Мартинов, можна реконструювати дві індоєвропейські форми зі значенням 'плуг': **pel-/ *plou-gh*. Вважаємо, що перший корінь з голосним між початковими приголосними є більш архаїчним, ніж другий, хоча останній представлений у всіх за-свідчених слов'янських, германських та інших формах зі значенням 'плуг'. Як уже нами зазначалося [10], сполуки приголосних завжди вторинні по відношенню до складових структур з одним приголосним у початковій позиції, і тому корінь іє. **pel-* приймаємо як первинний у структурах зі значенням 'плуг'.

Подібну реконструкцію з серединним голосним робить Й. Пухвел по відношенню до алб. *pluar* 'леміш' (до плуга) і представляє її у вигляді **p(ə)* — *luar* зі значенням 'розрізання чогось' [20, 181]. По аналогії у корені 'плуг' можна виділити частини **p(ə) – lu – gъ*, де кінцеве **-gi* (пор: *ply-gu*) представляє собою граматичний формант зі значенням 'двоїстості' (множинності). Основу слова можна зіставити зі словоформою *леміш*, яка мала вигляд у стел. *лемшиь* і значила 'соха, плуг' [5, т. 3, 220]. Автори зазначеного словника порівнюють цю основу з *lomiti* 'ламати', дінд. *phāla* 'леміш', із іє. **(s)phel-* 'розщемляти, ламати'. Таким чином, передбачаємо наявність голосного у початковій сполуці, що в результаті уможливило реконструкцію слова 'плуг' у вигляді псл. **pəlugъ*.

Розгляд реконструйованої форми **pəlugъ* показує, що в другому складі, який засвідчений у всіх розглянутих вище мовах як наголошений, представлена сильна фонетична позиція. У цій позиції в слов'янських та германських мовах має місце голосний [o], [u] або подібний дифтонг, тобто у всіх випадках представлений лабіальний голосний. Із досліджень відомо [9, 79 – 80], що голосний такої якості міг виникнути лише під впливом відповідного попереднього приголосного. Такий фонетичний вплив міг бути лише зі сторони попереднього (тут початкового) складу. Можна передбачити, що в цьому складі реалізувався також один із лабіальних голосних [o] або [u], і тоді основа мала вигляд іє. **polu-/ *pulu-*. Таке розуміння фонетичних змін у межах індоєвропейської основи не дозволяє нам прийняти гіпотезу, приведену вище відносно походження **plugъ* від іє. **pel-* зі значенням 'пливти'. На нашу думку, розвиток землеробства у предків слов'ян і перехід на обробіток землі на рівнині пов'язаний з використанням нового знаряддя праці – плуга. У цих умовах заз-

начена основа асоціюється з коренем іє. **pol-*, який мав значення ‘поле, нива’. Таким чином, матеріал мов, у яких використовується лексема *плуг*, дозволяє реконструювати основу іє. **polu-*. Зазначена форма має в собі складові **po-lu* з первинним значенням ‘поле’+‘різати’ (пор. *леміу*). Кінцевий **-gь* (із **plugь*) відноситься до більш давнього іє. **-ku/*ko*, що представляє собою суфікс, з допомогою якого в слов’янських мовах утворювалися похідні іменники [8, 289]. Розвиток цього суфікса в цих мовах призвів до фонетичних змін у кінцевому ненаголошеному складі, які мали вигляд: **-ko > *ki > h*, що призвело до протиставлення однини і множини типу укр. *плуг – плуги*. Кінцевий приголосний [h] в результаті стягнення в морфемній структурі слова, як уже вище зазначалося, примкнув до кореня. Спорідненою вважаємо також форму іє. **polg'h-* зі значенням ‘повзти, сковзатися’ [1, 48]. Таким чином, поява у слов’янських мовах лексеми *плуг* пов’язана перш за все з уже існуючим словом *поле*. Саме в такому смислі іє. **pel-* ‘пловий, рівний, широкий’ представлено в слов’янських, германських та балтійських мовах. Тобто, **pel-* зі значенням ‘поле’ утворює типологічну ознаку, яка характеризує слов’яно-германо-балтійську мовну спільність. Подальший розвиток **pel-* має свої характерні риси в названих мовах, а саме: псл. **pole*, герм. **fel-*, прус. *palwe*, лтс. *lauks*, лит. *laikas*. У германських мовах на початку слова представлений приголосний [f], який вийшов згідно закону Грімма із іє. **p-*. Таким чином, наявність іє. **pel-* у вищезазначеній спільноті трьох груп мов свідчить про те, що перший пересув приголосних у германських мовах мав місце після розпаду цієї спільноти. У цей же час словесний наголос був рухомих, що і призвело до редукції початкового складу в литовській та латвійській мовах.

По-особому виглядає у цих ж мовах розвиток словоформи **polugь* зі значенням ‘плуг’. У всіх слов’янських мовах наголос змістився з початкового складу, в результаті чого голосний в цьому складі редукувався і випав. У германських мовах має місце форма **plōg* ‘плуг’, яку вважаємо запозиченням із слов’янських мов. У протилежному випадку початковий приголосний [p] повинен був би в германських мовах змінитися у [f] (згідно закону Грімма), як це має місце, наприклад, в слові **fel-* (із іє. **pel-* ‘поле’). В результаті такої зміни утворилося б сполучення приголосних **fl-*, типове для германських мов (пор.: нім. *fließen* ‘пливти, текти’ із іє. **pel-* ‘пливти’). Подібна форма представлена в литовській мові *plūgas* зі значенням ‘плуг’; в латвійській і пруській вона відсутня.

Таким чином, прийняття положення про те, що назва ‘плуг’ містить в собі прадавній корінь іє. **pel-* ‘поле’, дозволяє зробити висновок про запозичення в литовську, германські та інші мови праслов’янської форми **plugь* ‘плуг’. Це запозичення відбулося після дії фонетичного закону – першого пересуву приголосних (закону Грімма), властивого всім германським мовам, що свідчить про час існування єдиної загальногерманської мови. Вважається, що зазначена зміна приголосних відбулася після розпаду індоєвропейської прамови і мала місце в германських мовах не пізніше V століття до н.е.

У цей час германські племена були в тісному контакті зі слов'янськими, за-
позичене слово передалося всім західногерманським та північногермансь-
ким мовам. Міграція готських племен на південний схід до узбережжя Чор-
ного моря стала причиною того, що це слово не засвідчене в готській мові.

У доповнення до вищезазначеного необхідно зупинитися на природі ко-
реня **pel-* зі значенням 'поле', типового для слов'яно-германо-балтійської
мовної спільності. Найбільш чітко проявлює це питання германський мате-
ріал. Відповідний аналіз свідчить про смисловий синкретизм назв типу нім.
Feld 'поле' і *Wald* 'ліс'. Корінь герм. **fel-* має в собі смисл 'поле як результат
зрубленого лісу'. В цьому відношенні *Feld* протиставляється нім. *Wald* 'ліс'
[див.: 16, 162], про що свідчить етимологія слова *Wald* в германських мовах.
В окремих мовах засвідчені такі його словоформи: днв. *walt*, гол. *woud* 'ліс',
англ. *wold* 'гориста місцевість', шв. *vall* 'пасовисько, вигін', які позначали
первісно 'необроблену землю' [16, 752]. В.Скіт, посилаючись на *Layamon*,
зазначає, що в одному тексті вживається слово *wæld*, в іншому *feld*, але обид-
ва "в смислі відкритої площини" [21:720]. Реконструюється герм. **walþuz* зі
значенням 'обережок гілок, ліс' [6, т. 2, 230]. В. В. Левицький виводить гер-
манський корінь із іє. **uel* 'рвати, смикати' подібно до слов'янських форм і
зауважує, що рос. *лес* (< **lěsъ*) "етимологізується по аналогії з герм. **walþ-*
как *uloi-kos (< **uel-* 'рвати, смикати')" [6, 231].

Таким чином, германський матеріал (і слов'янський також) підтверджує
смислову спорідненість коренів **pel* 'поле' і **uel* 'рвати, смикати', що мо-
жуть бути зведені до виду іє. **k^wel-* зі значенням 'поросла лісом, необроблена
земля'. Зазначені германські лексеми засвідчують такі переходи **k^wel-*: 1) в
fel-þuz 'поле' (через форму іє. **pol-*) і 2) в **wal-þuz* 'ліс'. Таким чином, почат-
ковий лабіовелярний іє. **k^w-* має в германських споріднених словоформах
розвиток у таких напрямках: іє. **k^w-* > іє. **p-* > герм. **f-* та іє. **k^w-* > герм. **h^w-*
> герм. *w-*. Зазначене підтверджує правильність реконструкції іє. **k^wel-* і його
пізнішої інновації у вигляді **pol-*. Із досліджень відома прадавня спорідненість
у індоєвропейській правій звуку **r/l*, що свідчить про існування фонетич-
них варіантів **k^wel-/k^wer-*. Ці форми в протомові мали вигляд **k^wara-*.

Реконструйований корінь ріє. **k^wara-* зі значеннями 'земля під оранку,
рілля, орати, рало', 'ліс, поле' має формальну та смислову подібність з **k^wa-*,
*k^wara 'арії' (тобто 'ті, що проживають в гористій місцевості'), а це значить,
що семантика **k^wara* розширилася з часом і стала включати в себе поняття
'землероби'. Таким чином, **k^wara* має в собі смисл 'індоєвропейці; горяни;
скотарі; землероби'.

Література

1. Аникин А. Е. О праслав. **pelz-/polz-/pъlz-* // Этимология, 1980. — М.: На-
ука, 1982. — С. 41 – 49.
2. Большая советская энциклопедия. Том 21, том 24. 3-е изд. — М.: Советская
энциклопедия, 1970.

3. Гамкрелидзе Т. В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. I – II. – Тбилиси: изд-во Тбилисского ун-та, 1984. — 1329 с.
4. Даль Вл. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 1 – 4. – М., 1978 – 1980.
5. *Етимологічний словник української мови* (гол. ред. О. С. Мельничук). Т. 1, 2, 3. — К.: Наукова думка, 1982, 1985, 1989.
6. Левицкий В. В. Этимологический словарь германских языков. 3т. – Черновцы: Рута, 2000.
7. Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры (К проблеме прародины славян). — Минск: изд-во АН БССР, 1963. — 250 с.
8. Мейе А. Общеславянский язык. Пер. с франц. – М.: изд-во иностр. лит-ры, 1951. — 492 с.
9. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1980. – 408 с.
10. Таранец В. Г. Энергетическая теория речи. — Киев-Одесса: Вища школа, 1981.
11. Таранец В. Г. Походження поняття числа і його мовної реалізації (до витоків індоевропейської прамови). Вид. 2-е, переробл. і доповн. — Одеса: Астропринт, 1999. — 116 с.
12. Таранец В. Г. Генезис граматичної категорії числа в індоевропейських мовах // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна “Іноземна філологія на межі тисячоліть”. № 471. — Харків: “Константа”, 2000 — С. 261 – 272.
13. Таранец В. Г. Слово *Русь* в індоевропейському мовному контексті: 1. Походження етноніма *арії* // Слов’янський збірник. Вип. VIII. /Відп. ред. А. К. Смольська. Одеса: Астропринт, 2001. — С. 15 – 23.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: Пер с нем. и дополн. О. Н.Трубачева. 2-е изд. Т. 1 – 4. — М., 1986 – 1987.
15. *Энциклопедический словарь* Брокгаузе. Том XXXI (изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон). — Санкт-Петербург, 1900.
16. Duden. – Duden. Bd. 7. Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache. – Mannheim – Wien – Zürich, 1963.
17. Feist S. Vergleichendes Wörterbuch der gotischen Sprache. 3. Aufl. – Leiden, 1939.
18. Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. 1. Band, 10. Band 1. Abteilung. – Leipzig, 1905.
19. Kluge Fr. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Berlin, 1957.
20. Puhvel J. The Indo-European and Indo-Aryan Plough: A Linguistic Study of Technological Diffusion // *Technology and Culture*, v.V, N.2, 1964. – p.176-190.
21. Skeat W. An etymological dictionary of the English language. – Oxford, 1983.